

IZVORI I LITERATURA O POVIJESTI CESTA I PUTEVA U SREDNJOVJEKOVNIM HRVATSKIM ZEMLJAMA I BOSNI

Lovorka Č o r a l i ć

Povijest cesta i puteva predstavlja nezaobilazan odsječak prilikom istraživanja srednjovjekovne povijesti hrvatskih zemalja. Ceste i putevi mjesta su žive ljudske komunikacije, na kojima se zbiva veći dio svakodnevlja.

Pojam ceste nalazimo stoga u srednjovjekovnim pisanim spomenicima različitog karaktera, te na slikovnom materijalu. Ceste međugradskog značaja spominju se pod brojnim imenima, različitog porijekla i karaktera, dok se gradske ulice navode prilikom označavanja pojedinih dijelova grada.

Ceste su mjesta odvijanja trgovačkih putovanja, prolaza vladarskih povorki, hodočašća, putovanja poslanstava i glasnika, prolaženja vojski ali i čestih razbojstava i nasilja.

Neposredno uz ceste nalazile su se utvrde iz kojih se kontroliralo odvijanje prometa, carinarnice, konačišta i pretovarilišta.

Izvori i korištenje rezultata drugih znanosti

Budući da ne postoji izvorna građa nastala izravno u vezi sa cestovnim prometom, ovdje ćemo se osvrnuti na objavljenu izvornu građu, koja o tome neizravno sadrži podatke.

Ponajprije, s obzirom na brojnost i visok stupanj upotrebljivosti podataka, izdvajaju se vladarske, banske, plemićke, crkvene i druge darovnice zemljišnih posjeda, prilikom kojih se službenim uviđajem i ophodnjom posebno imenovanih izvršitelja vrši točno utvrđivanje granica darovnog posjeda.

Kako su zemljišni posjedi, gradski, stambeni i drugi objekti redovito smješteni u neposrednoj blizini prometnica, to su u uviđajima procjenitelja magistralne i mjesne ceste navedene kao sastavni dio granica posjeda.

Ne manje upotrebljivi izvor za proučavanje smjerova kretanja i javnog života na prometnicama predstavljaju službeni sudski, notarski i kaptolski spisi. Uključujući različite oblike odnosa kupoprodaje, zalaganja ili nasljeđivanja posjeda, te sudske sporove i tužbe, ova vrsta pravnih spisa sadrži brojne podatke o svakodnevnom životu ceste ili ulice.

Premda isključivo lokalnog značenja, katastarske knjige, zemljišnici i druge posjedovne knjige također su prvorazredan izvor za proučavanje cestovne mreže oblasnog karaktera.

Zakonski spisi vladara, državnih organa vlasti, vladarska prijepiska, službene odluke, uputstva i zapisnici gradskih vijeća, također sadrže posredno sročene podatke o cestama.

Posebnu vrstu regulacije javnog života zemlje, gradova, veleposjeda ili svjetovnih i crkvenih organizacija čine statuti, reformacije, zakonici običajnog prava, urbari, te ostali obznanjeni zakoni najviših organa uprave. Premda su takvi spisi gotovo isključivo općenitog karaktera, ove nam odredbe ukazuju na svijest i odnos srednjovjekovlja spram cesta, ulica i prolaza.

Itinerari, putopisi, dnevници, službeni izvještaji, računske knjige i druga zapažanja diplomata, hodočasnika, pisara iz kraljeve pratnje i vojnog pohoda ostavljaju nam dragocjene podatke o pravcima, izgledu, kvaliteti komunikacija, te događajima doživljenim na pojedinim putnim odsječcima.

Premda predstavljaju izvor sporednog karaktera, povijesni zapisi lokalnih kroničara, ljetopisi država, gradova, plemićkih obitelji i crkvenih ustanova, također mogu sadržavati poneki podatak vezan uz svakodnevne komunikacije.

Korištenje istraživačkih rezultata ostalih znanosti uvjet je bez kojeg se ne može zamisliti interdisciplinarno proučavanje srednjovjekovnih komunikacija. Stoga, rezultati terenskih istraživanja na utvrđivanju povijesnog kontinuiteta cestovnih pravaca, nadopunjeni podacima koje pruža historijska znanost, omogućuje svestranije razmatranje korištenja pojedinih prometnica u srednjem vijeku.

U uskoj vezi sa razmatranjem poduzimanja različitih graditeljskih zahvata na prometnicama, te boljim poznavanjem pozadine događaja na putu, neophodno je i utvrđivanje osnovnih prirodnih osobitosti istog područja za što nam mogu poslužiti dostignuća geografije, geologije, klimatologije i drugih prirodnih znanosti.

Prometnice naših zemalja ispresjecane su objektima za osiguravanje prometa, te za ukonačavanje i zaštitu korisnika prometnice. Vrijeme nastanka i trajanja ovih građevina možemo utvrditi pomažući se rezultatima tehničkih znanosti i povijesti arhitekture i graditeljstva.

Različito znakovlje i predmeti uzduž cesta osebujan su izraz vizuelnog doživljavanja srednjovjekovnog čovjeka. Kako bi vrijeme i svrhu nastanka ovih spomenika doveli u vezu sa viđenim prikazom nužno je razmatranju simbolike srednjovjekovnog znakovlja pristupiti i sa aspekta onodobne religiozne svijesti, te vrijednosti spomenika u sklopu kulturno-povijesne znanosti.

Historiografija

Prilazeći razmatranju historiografskih rezultata na proučavanju uloge prometnica u svakodnevnom životu naših srednjovjekovnih zemalja, potrebno je na samom početku upozoriti da raspoložemo nevelikim brojem radova čiji je osnovni istraživački interes vezan uz navedenu problematiku, a čijim ćemo se metodološko-sadržajnim rješenjima iscrpnije pozabaviti. Premda su različiti aspekti kontinuiteta, značenja, nazivlja i usmjerenosti cestovnih

komunikacija privlačili pažnju dijela historičara, njihovo je zanimanje prvenstveno bilo usmjereno razmatranju gospodarskih, političkih, vojno-strateških i drugih aspekata povijesti naših srednjovjekovnih zemalja, poradi čega je uklapanje problematike komunikacija imalo svrhu dodatnog razjašnjavanja nekog drugog istraživačkog pitanja.

Takvi radovi, u kojima je prikazivanje srednjovjekovnih cesta dio šire cjeline mogu se podijeliti u dvije skupine:

a) radovi koji se bave razvojem kopnene trgovine i komunikacije uzduž naših zemalja;

b) radovi topografsko-historijske problematike širih ili užih teritorijalnih oblasti u sklopu kojih se katkada utvrđuju i cestovni pravci pojedinih mikroregija.

Značajne podatke o svakodnevlju na našim cestama, nalazimo u radovima koji se bave proučavanjem carinske službe, poštansko-kurirskim ustanovama, vojnim pohodima, te putovanjima vladara ili diplomata.

Prilog poznavanju uloge objekata uzduž cestovnih komunikacija kao i različitog usputnog znakovlja čine radovi kulturno-umjetničke problematike, te povijesti mostogradnje i graditeljstva na našem tlu.

Povijest uličnog gradskog prostora poseban je aspekt svakidašnje komunikacije, te, budući da su se na istraživanju ove problematike udružila dostignuća različitih društvenih znanosti ovi nam radovi pružaju instruktivna metodološko-sadržajna rješenja.

Razmotriti ćemo redom različita problematska područja povijesne znanosti na osnovu kojih smo crpili podatke za proučavanje povijesti prometnica naših zemalja u srednjem vijeku.

Sinteze povijesti naših zemalja u srednjem vijeku često u potpunosti izostavljaju razmatranje razvoja komunikacija ili ih tretiraju kao podatak sporednog značenja. Tako u »Historiji naroda Jugoslavije« M. Garašaniin samo nabraja rimske cestovne pravce u našim zemljama,¹ dok J. Tadić navodi svega nekoliko najvažnijih komunikacija karavanske trgovine Dubrovnika i zaleđa.²

Za razliku od starijih sinteza hrvatske povijesti (Š. Ljubić, T. Smičiklas, V. Klaić, F. Šišić) koje ne donose o cestama gotovo nikakve podatke, N. Klaić je u svoju sintezu uvrstila kartografske priloge o razgranatosti i smjerovima prometnica u sklopu zagrebačke trgovačke komunikacije.³

Od sinteza povijesti Bosne i Hercegovine jedino »Povijest hrvatskih zemalja Bosne i Hercegovine« donosi podatke iz prometnog života bosanskog srednjovjekovlja.⁴

»Istorija Srba« K. Jirečeka uključuje iscrpniji prikaz uloge cesta u trgovačkom svakodnevlju komunikacija između gradskih naselja, varoši i rudokopa u srednjem vijeku. Metodološko-sadržajnim postupcima u prikazivanju

¹ Historija naroda Jugoslavije, sv. I, Zagreb 1953, 38.

² Na ist. mj., 575—576.

³ N. Klaić, Povijest Hrvata u razvijenom srednjem vijeku, Zagreb 1976, prilog XII—XIV.

⁴ Povijest hrvatskih zemalja Bosne i Hercegovine, Sarajevo 1942, 123—131.

značaja prometnica u gospodarskom životu balkanskog zaleđa ne nadmašuje je niti suvremena »Istorija srpskog naroda«.⁵

Od sinteza srednjovjekovne slovenske povijesti samo »Zgodovina Slovencev« M. Kosa i istoimeni skupni rad suvremene historiografije ukazuju kratkim prilozima na prometne veze između hrvatskih i slovenskih zemalja.⁶

V. Rako u natuknici »Ceste« u Enciklopediji Jugoslavije iscrpno prikazuje glavne pravce rimskih magistralnih i vicinalnih puteva kroz naše zemlje, nasuprot čemu je pregled srednjovjekovnih prometnica ograničen samo na nabranje njihovih osnovnih smjerova.⁷

Natuknicom »Antika« D. Rendić-Miočevića i E. Pašalića razvoj cestovnih komunikacija u vrijeme rimske vladavine skraćeni je opsegom prikazano hrvatsko i bosansko područje.⁸

Budući da su srednjovjekovne prometnice često nastavak rimskih pravaca, te su rezultati istraživanja arheologa koji se bave ovom problematikom za nas izuzetno upotrebljivi, ukratko ćemo ukazati na neke značajnije radove.

Tako su radovi F. Ballifa i A. Molinaryja vrijedan prilog proučavanju početaka organizacije kopnenih prometnica na našem tlu, napose zbog svoje sistematičnosti i preglednosti.⁹

Dok prikazi D. Sergejevskog osvjetljavaju neke dijelove rimskih prometnica između istočno-jadranskih kolonija i municipija,¹⁰ dotle su radovi M. Abramića »O novim miljokazima i rimskim cestama u Dalmaciji«,¹¹ te napose, djelo I. Bojanovskog »Dolabelin sistem cesta u rimskoj provinciji Dalmaciji«¹² pokušaji šire zasnovanih sintetskih pregleda organizacije i stanja rimskih prometnica i prometnih službi na svim njihovim arheološki utvrđenim odsječcima.

Predma je istraživanje antičkih komunikacija na južnom dijelu istočnog Jadrana dijelom obuhvaćeno radovima prethodno razmatranih autora vrijedi spomenuti i priloge D. i M. Garašanina u sintezi »Istorija Crne Gore«,¹³ te arheološko-topografski rad S. Mijuškovića »O rimskoj cesti kroz Boku Kotorsku«.¹⁴

Cestovni pravci Hrvatske i Slavonije obuhvaćeni su prilozima B. Vikić, M. Gorenc i Z. Gregla. Tako »Prilog istraživanja antičkih naselja i putova u sjeverozapadnoj Hrvatskoj« B. Vikić i M. Gorenc predstavlja arheološku analizu smještaja naselja sjeverozapadne Hrvatske te njihovu vezanosti uz

⁵ K. Jireček, Istorija Srba, sv. I, Beograd 1978², 289—304, 428—431; Istorija srpskog naroda, sv. I, Beograd 1981, 357—371 (M. Blagojević), sv. II, Beograd 1982, 100—108, 268—277 (D. Kovačević-Kojić).

⁶ M. Kos, Zgodovina Slovencev, Ljubljana 1955; Zgodovina Slovencev, Ljubljana 1979, 194.

⁷ Enciklopedija Jugoslavije, sv. II, 1981, 649—650.

⁸ Na ist. mj., sv. I, 1980, 169—170.

⁹ F. Ballif, Römerstrassen in Bosnien und der Hercegovina, sv. I, Wien 1893; A. Molinary, Die Römerstrassen in der europäischen Türkei, Zagreb 1914.

¹⁰ D. Sergijeovski, Rimski cesta od Epidaurusa do Andrerbe, Glasnik zemaljskog muzeja (dalje: GZM), sv. 17, 1962, 73—109; Rimski cesta Narona—Leusinium, na ist. mj., 111—113.

¹¹ M. Abramić, O novim miljokazima i rimskim cestama u Dalmaciji, Vjesnik arheološkog društva (dalje: VAD), sv. XLIX, 1926—27, 139—155.

¹² I. Bojanovski, Dolabelin sistem cesta u rimskoj provinciji Dalmaciji, Djela ANU BiH, sv. 47, Sarajevo 1974.

¹³ Istorija Crne Gore, sv. I, Titograd 1967, 169—180.

¹⁴ S. Mijušković, O rimskoj cesti kroz Boku Kotorsku, Boka, sv. I, 1969, 33—51.

rimske magistralne i vicinalne putove.¹⁵ Služeći se kartografskim izvorima za rimsko, te pisanom građom za srednjovjekovno razdoblje Z. Gregl u svojim radovima utvrđuje kontinuitet upotrebe magistralnih i vicinalnih pravaca, riječnih prijelaza i mostova, ukazujući na vrijeme njihovog nastanka, način gradnje, te stupanj sačuvanosti u različitim povijesnim razdobljima.¹⁶

Arheološko-topografsko istraživanje rimskih prometnica i naselja na bosansko-hercegovačkom području ima dugu tradiciju, obilježenu stalnim napretkom metodološkog postupka. Stoga su arheološki doprinosi, počevši od davnih topografskih istraživanja vicinalnih putova C. Truhelke¹⁷ i F. Ballifa,¹⁸ sve do suvremenih priloga E. Pašalića¹⁹ i I. Bojanovskog,²⁰ obilježeni pokušajima sintetskog uvida u problem cestovnih komunikacija znatno upotreblijivi za antičku i srednjovjekovnu topografiju bosansko-hercegovačkih prostora.

Broj radova čiji je isključivi istraživački interes usmjeren istraživanju prometnica u našim zemljama prilično je ograničen. Tako je opširan rad K. Jirečeka »Trgovački putevi i rudnici Srbije i Bosne u srednjem vijeku«, zahvaljujući iscrpnosti pionirskog prikazivanja glavnih prometnica između trgovačkih gradova istočnog Jadrana, balkanskog zaleđa, te panonskog prostora Hrvatske i Slavonije, ostao uzorom čitavom nizu budućih povjesničara. Ne zadržavajući se samo na nabranjanju pravaca i topografskom opisu naselja i rudnika, autor je, koristeći izvornu građu, prikazao različita događanja i svakodnevlje na cestovnim komunikacijama.²¹

U potpunosti se ugledajući na rezultate K. Jirečeka, sinteza J. Erdeljanovića i P. T. Nikolića,²² P. Kosovića i N. Miladinovića,²³ te K. N. Kostića,²⁴

¹⁵ M. Vikić — M. Gorenc, Prilog istraživanju antiknih naselja i putova u sjeverozapadnoj Hrvatskoj, Zagreb 1968.

¹⁶ Z. Gregl, O jednoj antičkoj cesti u blizini Zagreba, Vijesti muzealaca i konzervatora Hrvatske (dalje: VMKH), sv. 29, 1980, br. 1, 18—23; Pokušaj rekonstrukcije antičke cestovne mreže na području Zagreba, Iz starog i novog Zagreba, sv. VI, 1984, 7—14; O nekim povijesnim pitanjima nastanka i razvoja rimskodobnog naselja na lokalitetu Zagreb-Stenjevec, Historijski zbornik (dalje: HZ), god. XL, Zagreb 1987, 61—73.

¹⁷ Č. Truhelka, Rimska cesta u kotaru srebreničkom, GZM, sv. III, 1891, 239—245.

¹⁸ F. Ballif, Rimska cesta od Prologa preko Donjeg Unca i Petrovca u dolinu Sane, GZM, sv. III, 1891, 395—404.

¹⁹ E. Pašalić, Novi prilozi poznavanju rimske ceste u Bosni i Hercegovini, GZM, sv. VIII, 1953, 277—287; Rimski put od Mrkonjić-grada prema Banja Luci, Naše starine (dalje: NS), sv. 3, 1956, 75—78; Rimska cesta od Podrašničkog polja do Banja Luke, na ist. mj., 239—244; Rimska cesta između Banja Luka i Bosanske Gradiške, na ist. mj., sv. IV, 1957, 63—74; Antička naselja i komunikacije u Bosni i Hercegovini, Sarajevo 1960; Problemi istraživanja ilirskih i rimskih cesta u provinciji Dalmaciji, u: Sabrana djela, Sarajevo 1975, 139—154.

²⁰ I. Bojanovski, Rimska cesta dolinom Bosne i njezina topografija, Izdanja Muzeja grada Zenice, sv. III, 1973, 393—415.

²¹ K. Jireček, Trgovački putevi i rudnici Srbije i Bosne u srednjem veku, u: Zbornik Konstantina Jirečeka, sv. I, Pos. izd. SANU, knj. 326, Beograd 1959, 205—303.

²² J. Erdeljanović — P. T. Nikolić, Trgovački centri i putevi po srpskoj zemlji, Beograd 1899.

²³ P. Kosović — M. J. Miladinović, Trgovački centri i putovi po srpskim zemljama u srednjem veku i u tursko vreme, Godišnjica Nikole Čupića, sv. XX, 1900, 1—56, sv. XXI, 1901, 19—87.

²⁴ K. N. Kostić, Trgovački centri i drumovi po srpskoj zemlji, Beograd 1899.

donose nove podatke za istraživanje navedene problematike i nevelika sadržajna proširenja o ulozi prometnica na balkanskom prostoru u doba turske vlasti.

Nakon navedenih sintetskih razmatranja cestovnih pravaca naših srednjovjekovnih zemalja, nastalih na prijelazu stoljeća, nastaje dugogodišnja praznina, koju prekida tek 1952. godine djelo B. Drobnjakovića »Putevima naše zemlje«. Autor u njemu ne ostaje samo na nabranju osnovnih smjerna komunikacija, već se osvrće i na organizaciju karavanskog i poštanskog prometa, mjere državne vlasti na osiguranju slobode puteva, te ustanove ugošćavanja i zaštite korisnika putova.²⁵

Opširna sinteza »Putevi u srednjovjekovnoj Srbiji« te brojni pojedinačni radovi G. Škrivanića na istraživanju cestovnih pravaca naših zemalja u srednjem vijeku, prvi su pokušaji da se razvijenim metodološkim postupkom ova problematika suvremeno obradi. Uklapajući razvoj cestovnog prometa u sklop političkih i gospodarskih preduvjeta, autor je interdisciplinarnim pristupom korištenja rezultata arheoloških, topografskih i geografskih istraživanja, prikaza događaja na cestama na umjetničkim spomenicima, te koristeći pisanu izvornu građu prikazao najraznolikije oblike uloge cesta u svakidašnjoj komunikaciji srednjovjekovnog stanovništva.²⁶

Ceste bosansko-hercegovačkog područja u doba turske vlasti vrlo su dobro obrađene raznovrsnim priložima povijesnog, arheološkog i topografskog karaktera. Tako A. Handžić u radu »O značaju putova za razvitak gradskih naselja u Bosni u XVI i XVII stoljeću« ukazuje na ulogu prometnica na unapređenju bosanskih gradova u doba osmanlijske vlasti,²⁷ a P. Anđelić u prilogu »Turski put od Ivan-planine do Porima« razmatra mjere turske vlasti na osiguranju putova glavnim prometnicama.²⁸

Svega je nekoliko radova hrvatske historiografije koji se isključivo bave srednjovjekovnim prometnicama pojedinih mikroregija. S. Domačinović u prilogu »Putevi i pošte u prošlosti Vinkovaca« prikazuje kontinuitet upotrebe rimskim prometnicama vinkovačkog područja, te napose analizira samostanska svratišta kao poseban oblik osiguranja svakodnevnog putničkog prometa.²⁹

Osvrćući se u uvodnom dijelu rada »Prilog poznavanju primorsko-goranskih veza u XVI i XVII stoljeću« na važnost goranskog područja za komunikaciju prema Hrvatskoj i Kranjskoj, I. Lukežić prikazuje njihovo značenje za gospodarski razvoj tamošnjih naselja,³⁰ dok se prometnim vezama senjskog područja rimskog i srednjovjekovnog razdoblja u sklopu trgovačke

²⁵ B. Drobnjaković, *Putevima naše zemlje*, Beograd 1952.

²⁶ G. Škrivanić, *Putovi i ceste u srednjovjekovnoj Srbiji*, Beograd 1974; *Utjecaj rudarstva na razvoj putne mreže u XIV. i XV. veku na teritoriju Srbije*, *Acta historico-oconomica Jugoslaviae*, sv. V, 1978, 39–56.

²⁷ A. Handžić, *O značenju putova za razvitak gradskih naselja u Bosni u XVI. i XVII. stoljeću*, *Prilozi*, sv. 13, Sarajevo 1973, 73–78.

²⁸ P. Anđelić, *Turski put od Ivan-planine do Porima*, NS, sv. 4, 1956, 168–178.

²⁹ S. Domačinović, *Putevi i pošte u prošlosti Vinkovaca*, *Godišnjak Matice Hrvatske*, br. 6, Vinkovci 1968, 203–208.

³⁰ I. Lukežić, *Prilog poznavanju primorsko-goranskih veza u 16. i 17. stoljeću*, *Vjesnik HARiP*, sv. 28, 1985, 9–13.

komunikacije Primorja sa hrvatskim i slovenskim zemljama bavi S. Szavitz-Nossan prilogom »Ceste Karlovac—Senj od najstarijih vremena do sredine XIX stoljeća«.³¹

Arheološko-historijsko-topografske obrade pojedinih oblasti, te pregledi povijesti srednjovjekovnih gradova Hrvatske i Bosne, nezaobilazan su izvor proučavanju razvoja naselja i cestovnih komunikacija. Premda radovi pokrivaju veći dio naših geografskih cjelina, potrebno je spomenuti da je napose iscrpno obrađen zagrebačko-zagorski, moslavački, podravski, slavonski, splitsko-trogirski, te srednjodalmatinski i primorsko-goranski prostor, dok su srednjovjekovne oblasti Istre, Like, Krbave i Južne Dalmacije ostale gotovo nedirnute.

Premda vrlo iscrpno obrađene sa nekoliko historijsko-topografskih radova, mikroregije bosansko-hercegovačkog prostora, napose cazinsko-bihaćka, srednjobosanska, drinska i neretvanska oblast, također su predmet strane topografsko-arheološke i kulturno-historijske razrade domaće historiografije. Tako pored rada Ć. Truhelke »Naši gradovi«, sinteze M. Dinića »Zemlje hercega svetog Save«, H. Kreševljakovića »Naši bosanski gradovi« i »Naši hercegovački gradovi«, te M. Vega »Naselja bosanske srednjovjekovne države« predstavljaju metodološki i sadržajno slične pokušaje historijsko-topografske analize srednjovjekovnih naselja.³²

Srednjovjekovna područja sjeverozapadne i sjeverne Bosne predmet su više radova arheološko-topografskog karaktera. Tako R. Lopašić u djelu »Bihać i bihaćka krajina« prikazuje važnost pojedinih komunikacija prema hrvatskim i bosanskim područjima, te njihovu ulogu u gospodarskom, napose trgovačkom razvoju ovih područja.³³

Pored tri metodološki-sadržajno slična pregleda povijesti Jajca u srednjem vijeku,³⁴ komunikacijskom važnošću naselja ove oblasti bavi se i Đ. Bazler u radu »Ivanjsko polje (Bosanski Brod)«.³⁵ Historijsko-topografskim položajem usorskog grada Dobora bave se Đ. Mazalić i Z. Kajmaković,³⁶ dok je I. Bojanovski autor pregleda povijesti Dobora, Sokola na Plivi i Maglaja.³⁷ Prometni položaj sanske utvrde Kamengrad u vrijeme bosanskog kraljevstva i turske vlasti razmatra H. Kreševljaković.³⁸

Područje srednje i istočne Bosne obrađeno je u više priloga arheološko-historijsko-topografskog karaktera. Tako se K. Jireček bavi prometnim zna-

³¹ S. Szavitz-Nossan, Ceste Karlovac—Senj od najstarijih vremena do sredine XIX. stoljeća, Senjski zbornik, sv. IV, 1970, 127—167.

³² Ć. Truhelka, Naši gradovi, Sarajevo 1904; M. Dinić, Zemlje hercega sv. Save, Glas SANU, sv. 182, 1940, 151—257; H. Kreševljaković, Naši bosanski gradovi, pos. ot. iz: NS, sv. I, 1953; isti, Naši hercegovački gradovi, pos. ot. iz: NS, sv. II, 1954; M. Vega, Naselja bosanske srednjovjekovne države, Sarajevo 1957.

³³ R. Lopašić, Bihać i Bihaćka krajina, Zagreb 1890.

³⁴ L. Thalloczy, Povijest banovine, grada i varoši Jajca, Zagreb 1916; Ć. Truhelka, Kraljevski grad Jajce, Sarajevo 1904; Đ. Mazalić, Stari grad Jajce, GZM, sv. VII, 1952, 59—100.

³⁵ Đ. Basler, Ivanjsko polje (Bosanski Brod), GZM, sv. VII, 1952, 411—420.

³⁶ Z. Kajmaković, Stari grad Doboj, NS, sv. IX, 1964, 43—61; Đ. Mazalić, Vinac i Doboj, GZM, sv. XIII, 1958, 231—240.

³⁷ I. Bojanovski, Dobor u Usori (Sjeverna Bosna), NS, sv. XIV—XV, 1981, 11—37; Sokol na Plivi, NS, sv. XIII, 1972, 41—69; Stari grad Maglaj, NS, sv. X, 1965, 61—97.

³⁸ H. Kreševljaković, Kamengrad, NS, sv. VI, 1959, 21—34.

čenjem Glasinca na raskrsnici karavanske trgovine u području Lima i Donje Drine,³⁹ dok su radovi Đ. Bazlera i E. Imamovića⁴⁰ usmjereni na topografsko istraživanje područja naselja Kreševa, Kiseljaka i Fojnice.

Visoko je predmet sažete bilješke Đ. Stratimirovića, te iscrpnijih pregleda H. Kreševljakovića i Đ. Mazalića.⁴¹

Prometno-trgovačkom ulogom Olova na važnoj komunikaciji preko Sutjeske i Visokog bave se K. Hörman,⁴² dok se topografskim obilježjima Ustikoline i Goražda, na prometnim pravcima prema dolini Drine bave se M. Zarzyski i R. Živojević.⁴³

Radovi Đ. Stratimirovića, I. Bojanovskog i P. Anđelića ukazuju na značaj i upotrebljivost magistralnih pravaca u području grada Bobovca, napose u vrijeme kada se ovim cestama odvijaju vojnički pohodi sudbonosni po povijesni razvoj bosanske države.⁴⁴

Prirodno-geografske posebnosti gradova Tešnja, Žepče i Pavlovca sa kraćim bilješkama o razvoju cestovnih veza u rimsko i srednjovjekovno doba predmet su radova H. Kreševljakovića, Đ. Mazalića i I. Bojanovskog.⁴⁵

Premda uopćeni u istraživačkom razmatranju historijsko-topografskih obilježja Gornjeg Podrinja radovi D. Kovačević-Kojić ipak ukazuju na važnost prometnog pravca »via Drina« prema Carigradskom drumu.⁴⁶

Prometni položaj i historijski razvoj srednjovjekovnog grada Borača — raskrsnice bosanskog i dubrovačkog puta, razmatraju Đ. Mazalić i A. Handžić,⁴⁷ dok se I. Bojanovski u radu »Rimski kameni spomenici na Rogatici« bavi kontinuitetom upotrebe rimskih prometnica u srednjovjekovnom razdoblju ovog područja.⁴⁸

Za razliku od oblasti istočne i zapadne Bosne, hercegovačko područje obrađeno je sa više sinteza i pojedinačnih priloga. Tako se pored spomenutih pregleda M. Dinića i H. Kreševljakovića izdvajaju etnografska sinteza J. Dedičera »Hercegovina« i kulturno-povijesna studija P. Anđelića »Srednjovjekovni gradovi na Neretvi« u kojima nailazimo na niz vrijednih podataka

³⁹ K. Jireček, Glasinac u srednjem vijeku, GZM, sv. IV, 1892, knj. II, 99—101.

⁴⁰ Đ. Basler, Kreševo-Kiseljak-Fojnica, GZM, sv. IX, 1954, 299—306; E. Imamović, Područje Fojnice, Kiseljaka i Kreševa u rimsko doba, NS, sv. XIII, 1972, 193—204.

⁴¹ Đ. Stratimirović, Dobrun, GZM, sv. IV, 1891, 291—293; H. Kreševljaković, Visoko, Sarajevo 1934; Đ. Mazalić, Visoki — bosanski grad srednjeg vijeka, GZM, sv. IX, 1954, 227—253.

⁴² K. Hörman, Olovo, GZM, sv. III, 1889, 63—74.

⁴³ M. Zarzyski, Grad Ustikolina, GZM, sv. III, 1891, 209—218; R. Živojević, Goražde u prošlosti i danas, Sarajevo 1964.

⁴⁴ Đ. Stratimirović, Grad Bobovac, GZM, sv. II, 1889, 203—208; I. Bojanovski, Stari grad Bobovac i njegova konzervacija, NS, sv. VIII, 1962, 71—96; P. Anđelić, Bobovac i Kraljeva Sutjeska, Sarajevo 1973.

⁴⁵ H. Kreševljaković, Žepče, Sarajevo 1936; Đ. Mazalić, Tešanj, GZM, sv. VIII, 1953, 289—302; I. Bojanovski, Pavlovac na Prači, NS, sv. XIII, 1972, 71—77.

⁴⁶ D. Kovačević-Kojić, Arhivsko-istorijska istraživanja Gornjeg Podrinja, NS, sv. XIV—XV, 1981, 109—125.

⁴⁷ A. Handžić, Zvornik u drugoj polovini XV. i u XVI. stoljeću, Godišnjak Istorijskog društva Bosne i Hercegovine (dalje: GID BiH), sv. XVIII, 1968—69, 141—196.

⁴⁸ I. Bojanovski, Rimski kameni spomenici iz Rogatice, NS, sv. XI, 1967, 143—165.

o geografsko-prometnom smještaju, razvoju i kontinuitetu upotrebe prometnica od rimskog do srednjovjekovnog razdoblja.⁴⁹

Prilog proučavanju povijesne topografije Donje Neretve u rimsko doba predstavlja prilog I. Bojanovskog, dok su bilješke K. Patscha usmjerene arheološkom istraživanju komunikacija od neretvanskog do salonitanskog područja.⁵⁰

Cestovnim pravcima i naseljima neretvanske doline od Konjica do Rame, te arheološkim lokalitetima Kupreškog polja od rimskog do turskog doba bavi se Đ. Bazler, dok je srednjovjekovni grad Biograd-Prusac tema analize Đ. Mazalića.⁵¹

Premda usmjereni političkom i gospodarskom razvoju naselja i luka — Brštanika, Drijeva i Počitelja, radovi Đ. Tošića, D. Kovačević-Kojić i Dž. Čelić donose i vrijedne podatke iz povijesne topografije tih naselja napose upotrebljivih za proučavanje cestovnih pravaca između neretvanskog i dubrovačkog područja u srednjem vijeku.⁵²

Spomenuli smo kako ne postoji cjelovit pregled historijsko-topografskog razvoja naselja na tlu hrvatskih zemalja u srednjem vijeku kakve smo imali prilike upoznati na primjeru bosansko-hercegovačkih oblasti. Nasuprot tome, pojedine uže oblasti hrvatskih zemalja obrađene su sa aspekta njihovog smještaja, povijesnog razvoja, te, u sklopu gospodarske, političke, demografske i kulturno-umjetničke problematike.

Radovima »Topografija zemljišnih posjeda zagrebačkih biskupa prema ispravi kralja Emerika iz godine 1201.«, »Topografija zemljišnih posjeda zagrebačkog kaptola prema izvorima XVIII i XIV stoljeća«, te »Posjedi srednjovjekovnih viteških redova u zagrebačkoj okolici« L. Dobronić, služeći se izvornom građom i rezultatima arheoloških istraživanja, utvrđuje smještaj toponima, pri čemu se opsežno osvrće na nazivlje, vrstu i usmjerenost komunikacija magistralnog ili vicinalnog karaktera.⁵³ Slične metodološke postupke pri topografskoj analizi posjeda zagrebačkog kaptola primjenjuje i R. Gajer u prilogu »Posjedi zagrebačkog kaptola oko Zagreba u prvoj polovini 14. stoljeća«.⁵⁴

⁴⁹ J. Dedijer, Hercegovina, Naselja i poreklo stanovništva, knj. VI, 1909; P. Anđelić, Srednjovjekovni gradovi u Neretvi, GZM, sv. XIII, Sarajevo 1958, 179—231.

⁵⁰ I. Bojanovski, Neka pitanja antičke topografije donje Neretve, u: Dolina rijeke Neretve od prethistorije do ranog srednjeg vijeka, HAD, Metković 1977, Split 1980, 181—195; K. Pač, Prilog povijesti grada Nove (Runović), GZM, sv. VI, 1894, 105—106; isti, Prilozi našoj rimskoj povijesti, GZM, sv. XX, 1910, 177—208; isti, Iz Narone, GZM, sv. XXII, 1912, 597—601.

⁵¹ Đ. Basler, Dolina Neretve od Konjica do Rame, GZM, sv. X, 1955, 219—229; isti, Kupres, arheološka skica, GZM, sv. VIII, 1953, 335—343; Đ. Mazalić, Biograd-Prusac, GZM, sv. VI, 1951, 147—189.

⁵² Đ. Tošić, Brštanik u srednjem vijeku, GID BiH, sv. XXI—XXVII, 1976, 37—50; D. Kovačević-Kojić, O naselju Drijeva i njegovu položaju, GID BiH, sv. XXI—XXVII, 1976, 29—36; Dž. Čelić, Počitelj na Neretvi, NS, sv. VII, 1960, 5—50.

⁵³ L. Dobronić, Topografija zemljišnih posjeda zagrebačkog biskupa prema ispravi kralja Emerika iz godine 1201, Rad JAZU, sv. 283, 1951, 245—317; Topografija zemljišnih posjeda zagrebačkog Kaptola prema izvorima XIII. i XIV. stoljeća, Rad JAZU, sv. 286, 1952, 171—256; Posjedi srednjovjekovnih viteških redova u okolici Zagreba, Gunjačin zbornik, Zagreb 1980, 189—208.

⁵⁴ R. Gajer, Posjedi zagrebačkog Kaptola oko Zagreba u prvoj polovini XIV. stoljeća, Radovi IHP, sv. 11, Zagreb 1978, 5—102.

Podatke o topografiji i razvoju komunikacija u području Varaždina, nalazimo u radu I. I. Tkalca »Sumporaste toplice kod Varaždina u Hrvatskoj«, te, napose u suvremenom prilogu M. Markovića »Geografske i historijske odrednice Varaždina tijekom proteklih 800 godina«. ⁵⁵

Iscrpnu historijsko-topografsku analizu povijesnih lokaliteta, sa vrijednim pokušajima utvrđivanja srednjovjekovne cestovne mreže između naselja, predstavlja rad S. Pavičića »Moslavina i njena okolina«. ⁵⁶

Cestovne pravce Podravine, napose Koprivnice, od rimskog do srednjovjekovnog razdoblja dio su šireg razmatranja L. Brozovića, te, napose, Đ. Faletara, dok kontinuitet korištenja prometnica u istom razdoblju na području Virovitice analizira M. Marković. ⁵⁷

Povijesna topografija Osijeka od antičkog do turskog razdoblja obrađena je radovima D. Pinterović i I. Mažurana. I dok se D. Pinterović bavi arheološko-topografskim razmatranjem rimske Murse, dotle I. Mažuran ne ostaje samo na utvrđivanju geografskog smještaja i razvoja pojedinih urbanih i ruralnih lokaliteta i komunikacija u osiječkoj okolici, već ih uklapa u širu analizu vojno-političkih zbivanja na glavnim prometnicama, te, dravskim mostovima i skelama. ⁵⁸

Historijsko-topografski razvoj naselja Vukovske županije u srednjem vijeku, sa osvrtom na ulogu prometnica u njihovom gospodarskom razvoju, predmet je rada S. Pavičića. ⁵⁹ Isti autor u prilogu »Seobe i naselja u Lici« razmatra oblike prometnih veza ličko-krbavskog područja sa Hrvatskom i Primorjem u kasnom srednjem vijeku. ⁶⁰

Geografsko-prometna važnost riječko-senjskog primorja i Gorskog Kotara sadržana je u više skupnih i pojedinačnih, metodoloških suvremenih i sadržajno svestranih radova različite istraživačke usmjerenosti. Tako se u sintezi »Povijest Rijeke« cestovni pravci od antičkog do turskog razdoblja, sa posebnim osvrtom na arheološko-topografsku utvrđenost pojedinih putnih odsječaka, razmatraju kao neodvojiva cjelina gospodarske povijesti Rijeke. ⁶¹

Radovima P. Rogića »Naseljenost velebitske primorske padine kroz historiju« i S. Pavičića »Prilozi nepoznatoj prošlosti grada Senja i okolice« prikazana je povijest vojničkih prodora i migracija stanovništva kroz vele-

⁵⁵ I. I. Tkalac, Sumporne toplice kod Varaždina u Hrvatskoj, Zagreb 1868; M. Marković, Geografske i historijske odrednice Varaždina tijekom proteklih 800 godina, Varaždinski zbornik, Varaždin 1983, 25—40.

⁵⁶ S. Pavičić, Moslavina i okolina, Zbornik Moslavine, sv. 1, 1968.

⁵⁷ L. Brozović, Velika i Mala Koprivnica, Zbornik Muzeja grada Koprivnice, sv. I/1, 1946, 16; D. Faletar, Podravina, Koprivnica 1973; isti, Značenje geografskog položaja i demografskih osobina za razvoj Koprivnice u prošlosti i sadašnjosti, u: Koprivnica: grad i spomenici, 1986, 11—17; M. Marković, Geografski položaj i povijesno-geografski prikaz područja Virovitice, Virovitički zbornik 1234—1984, Virovitica 1984, 41 i ff.

⁵⁸ D. Pinterović, Prilog topografiji Murse, Osiječki zbornik, sv. V, 1956, 55—94; I. Mažuran, Srednjovjekovni Osijek, Osijek 1962; isti, Turski Osijek 1526—1687, Osiječki zbornik, sv. VII, 1960, 55—145.

⁵⁹ S. Pavičić, Vukovska župa, Zagreb 1940.

⁶⁰ Isti, Seobe i naselja u Lici, Zbornik za narodni život i običaje Južnih Slavena, Zagreb 1962, knj. 41, 5—330.

⁶¹ Povijest Rijeke, Rijeka 1988.

bitsko-primorske komunikacije i planinske prijelaze, kao značajan faktor razvoja ovog područja u srednjem vijeku.⁶²

Sličnim metodološkim postupcima odlikuju se i radovi V. Rogića u kojima se napose ističe razmatranje trgovačko-prometne važnosti komunikacija i planinskih prijelaza između primorskog i unutrašnjeg hrvatskog zaleđa.⁶³

Premda se bavi poviješću Senja sa aspekta arheološke znanosti, prilog A. Glavičića »Arheološki nalazi iz Senja i okolice« pruža i vrijedne podatke o usmjerenosti prometnica od rimskog do srednjovjekovnog razdoblja.⁶⁴

Područje Dalmacije u rimsko i srednjovjekovno doba nije, izuzev davnog rada G. Novaka »Topografija i etnografija rimske provincije Dalmacije,«⁶⁵ obrađeno sintezom historijsko-topografskog karaktera. Nasuprot nedostatku sinteza, raspolažemo, napose za oblast zadersko-biogradskog zaleđa, splitsko-trogirskog obalnog i cetinjsko-poljičkog područja nizom pojedinačnih priloga koji pružaju upotrebljive podatke o topografiji cestovne mreže na ovim područjima. Tako V. Valčić u prilogu »Granice ninske županije« na osnovu darovnice kralja Andrije iz 1205. godine razmatra smještaj lokaliteta i pojedinih cestovnih pravaca, dok se B. Gušić i L. Kos bave magistralnim i vicinalnim pravcima od rimskog do srednjovjekovnog razdoblja Bukovice i Ravnih kotara.⁶⁶ Podatke o prometnicama kroz biogradsko primorje i Vranu nalazimo u radovima L. Jelića i B. Ilakovca.⁶⁷

Radom L. Jelića »Crtice o najstarijoj povijesti Spljeta«, te brojnim arheološko-topografskim i kulturno-historijskim prilozima L. Katića omogućeno nam je poznavanje komunikacija magistralnog i vicinalnog karaktera na splitsko-trogirskom prostoru.⁶⁸

Sinteze povijesti naselja kaštelanskog područja I. Babića i V. Omašića predstavljaju primjer interdisciplinarnog pristupa kulturno-povijesnim istra-

⁶² P. Rogić, Naseljenost velebitske primorske padine kroz historiju, Senjski zbornik, sv. I, 1965, 35 i ff., S. Pavičić, Prilozi nepoznatoj prošlosti grada Senja i okolice, na ist. mj., sv. II, 1966, 303 i ff.

⁶³ V. Rogić, Senj — prilog poznavanju položaja i regionalne funkcije, Geografski glasnik, sv. 14—15, 1952—1953, 47—64; Položaj Senja i gravitacija (historijsko-geografski i suvremeni odnosi), Senjski zbornik, sv. I, 1965, 7—21.

⁶⁴ A. Glavičić, Arheološki nalazi iz Senja i okolice, Senjski zbornik, sv. II, 1966, 383—420. Usporedi i radove istog autora: Iz prošlosti Senja po doseljenju Hrvata, na ist. mj., sv. I, 1965, 254—263; Kulturno-povijesni vodič po Senju, na ist. mj., 264—314.

⁶⁵ G. Novak, Topografija i etnografija rimske provincije Dalmacije, Supl. Bulletino di archeologia e storia Dalmata, sv. 38, 1915.

⁶⁶ V. Valčić, Granice ninske županije, Rad JAZU, knj. 288, 1952, 95—112; B. Gušić, Starohrvatsko naseljenje Ravnih kotara, Povijest Vrane, Pos. izd. Instituta JAZU u Zadru, Zadar 1976, 193—206; L. Kos, Bukovica i Ravni Kotari, Benkovački kraj kroz vjekove, Benkovic 1987, sv. I, 65—82.

⁶⁷ L. Jelić, Povijesno-topografske crtice po Biogradskom primorju, VHAD, sv. III, 1898, 3—126; B. Ilakovac, Vrana u rimsko doba, Povijest Vrane, nav. dj., 75—136.

⁶⁸ L. Jelić, Crtice o najstarijoj povijesti Spljeta, VHAD, sv. II, 1896—97, 26 i ff.; L. Katić, Solin od VII. do XX. stoljeća, Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji, sv. IX, 1955, 17—91; isti, Selo Kućine i 13 isprava o Sutikvi, Starohrvatska prosvjeta (dalje: SHP), ser. III, sv. 4, 1955, 141—172; isti, Reambulacija dobara splitske nadbiskupije 1397. godine, SHP, III, 5, 1956, 135—177; isti, Granice između Klisa i Splita kroz vjekove, SHP, III, 6, 1958, 187—210; isti, Veze primorske Dalmacije kroz Kliški prolaz od prehistorije do pada Venecije, Starine, knj. 51, Zagreb 1962, 267—434.

živanjima. Služeći se rezultatima raznorodnih znanstvenih disciplina, autori, prilazeći povijesti prostora ljudskog bivstvovanja i komunikacije u vremenu dugog trajanja, ukazuju i na kontinuitet postojanja prometnica kao neophodnih činilaca svih oblika djelovanja i životnog svakodnevlja lokalnog žiteljstva.⁶⁹

S obzirom na opsežnost razmatranja položaja prometnih pravaca uzduž cetinske županije, za nas je upotrebljiv prilog S. Gunjače »Topografska pitanja na teritoriju stare cetinske županije s ekskurzima o ubikaciji Setovije i Tilurijuma«. ⁷⁰

Teritorij Dubrovnika i Boko-kotorskog priobalja još uvijek nije predmet cjelovite sinteze arheološko-topografskog razvoja pojedinih naselja i prometnica. Izuzetak čini rad N. Vekarića »Pelješka naselja u 14. stoljeću«, u kojem autor, primjenjujući metodu terenskih istraživanja, nastoji ubicirati lokalitete i komunikacije na osnovu dubrovačkog zemljišnika diobe iz 1336. godine.⁷¹

Interes za istraživanje trgovačkih komunikacija javlja se vrlo rano sa rezultatima historiografske škole XIX i početka XX stoljeća vezanim za proučavanje cesta u srednjovjekovnim balkanskim zemljama. Tako još 1872. godine Č. Mijatović u radu »Studije za istoriju srpske trgovine XIII-og i XIV-og veka« prikazuje glavne prometne pravce kopnene i rječne trgovine, ukazujući na političko-vojna zbivanja i odnose među zemljama i gradovima kao na nezaobilaznu pozadinu mogućnosti korištenja putničkih komunikacija.⁷²

Suvremenu metodološku razinu istraživanja povijesti trgovine u bosanskom kraljevstvu predstavlja sinteza D. Kovačević-Kojić. Služeći se izvornom građom, autor uklapa problematiku komunikacija u istraživanje gospodarskog razvoja pojedinih oblasti i gradova, prikazujući svakodnevne događaje na njima.⁷³

Različiti aspekti srednjovjekovne karavanske trgovine Dubrovnika i Kotora predmet su radova M. Dinića i S. Dimitrijevića za dubrovačku, te A. Dabinovića za kotorsku trgovinu. Uklapajući trgovačku komunikaciju prometnicama zaleđa u sklop vojno-političkih zbivanja na tlu balkanskih kraljevstava, autori pružaju brojne upotrebljive podatke za svakodnevne trgovačke komunikacije zaleđa.⁷⁴

⁶⁹ I. Babić, *Prostor između Trogira i Splita*, Trogir 1984; V. Omašić, *Iz topografije Kaštelanskog polja*, Radovi Pedagoške akademije u Splitu, sv. I, 1975, 179—196; isti, *Topografija Kaštelanskog polja*, Split 1978; isti *Povijest Kaštela*, Split 1986.

⁷⁰ S. Gunjača, *Topografska pitanja na teritoriju stare cetinske županije s ekskurzima o ubikaciji Setovije i Tilurijuma*, Split 1937.

⁷¹ N. Vekarić, *Pelješka naselja u 14. stoljeću*, Dubrovnik 1989.

⁷² Č. Mijatović, *Studije za istoriju srpske trgovine XIII-og i XIV-og veka*, *Glasnik srpskog učenog društva*, sv. XXXIII, 1872, 191—236, sv. XXXVII, 1873, 189—249, sv. XXXVIII, 1873, 79—140.

⁷³ D. Kovačević-Kojić, *Trgovina u srednjovjekovnoj Bosni*, Naučno društvo Bosne i Hercegovine, Djela, knj. 18, 1961; Zore Bokšić — *Dubrovački trgovac i protovestijar bosanskih kraljeva*, *GID BiH*, sv. XV, 1962, 289—310; *Izvoz voska iz srednjovjekovne Srbije i Bosne preko Dubrovnika*, *Istorijski časopis*, knj. XVIII, 1971, 143—153; *Gradska naselja srednjovjekovne Bosne*, Sarajevo 1978.

⁷⁴ M. Dinić, *Dubrovačka srednjovjekovna karavanska trgovina*, *JiC*, sv. III, 1937, 129—146; S. Dimitrijević, *Dubrovački karavani u Južnoj Srbiji u XVII. veku*, *Pos. izd. SANU*, knj. 304, 1958; A. Dabinović, *Statutarne odredbe za kotorski karavanski saobraćaj*, *Godišnjak Pomorskog muzeja u Kotoru*, sv. 7, 1958, 263—266.

Područje trgovačke komunikacije uzduž hrvatsko-slovenskih zemalja, te napose zagrebačko-primorskih prometnica obrađeno je u više pojedinačnih radova. Tako radovi F. Gestrina i P. Blaznika pružaju niz podataka o učestalosti trgovine između slovenskog zaleđa i primorja i riječko-senjskog priobalja.⁷⁵

Dva vremenski odvojena, ali temeljna priloga povijesti zagrebačke trgovine predstavljaju radovi I. K. Tkalčića i Z. Herkova. Dok je rad Z. Herkova samo djelomično upotrebljiv poradi usmjerenosti na kraj srednjeg i početak novog vijeka, dotle narativno djelo I. K. Tkalčića, nastalo još 1909. godine, još i danas predstavlja nezaobilazno pomagalo proučavanju osnovnih smjerova kopnene trgovine hrvatsko-slavonskog prostora, te svakodnevnog događanja u sklopu uobičajenog prometa putnika i trgovaca.⁷⁶

Problematika uspostave i djelovanja carinskih postaja i njihove uloge u odvijanju trgovačkog prometa uzduž srednjovjekovnih komunikacija i prolaza predmet je više radova, od kojih ćemo spomenuti samo one koji su za nas imali određeni stupanj upotrebljivosti. Tako M. K. Ivanović i D. Kovačević uključuju problem carinske službe u sklop političkih odnosa na Balkanu, prikazujući najznačajnije postaje ustanovljene na dozvoljenim stjecištima trgovine, kao i one koje je nezakonito ustanovila oblasna feudalna vlastela.⁷⁷

Organizacija i djelovanje poštanske službe državnog, oblasnog ili međugradskog karaktera u svrhu diplomatskih pregovora i vojnog obavještavanja pripada napose značajnoj problematici svakodnevlja na prometnicama. U radu N. Gulana »Cursus publicus — rimska državna institucija za prijenos službene korespondencije i lica u službi države« razmotreni su rimski cestovni pravci kroz naše zemlje s obzirom na njihovu organiziranost u svrhu javno-privatnog prometa poštom.⁷⁸

Organizacija kurirske službe Dubrovačke Republike u svrhu diplomatske i trgovačke korespondencije s unutrašnjošću balkanskog poluotoka i Carigradom predmet je više priloga V. Sokola. Tematski raznovrsnim priložima autor prikazuje službene mjere dubrovačke vlade na uspostavi i organizaciji kurirskog saobraćaja, osnovne smjerove kretanja, način putovanja i opasnosti na njemu, te društveni status kurira.⁷⁹

Isti autor u prilogu »Razvitak poštanske mreže u Hrvatskom Primorju od XVI do početka XIX stoljeća« razmatra upotrebnu vrijednost prvih pi-

⁷⁵ F. Gestrin, Trgovina slovenskega zaleđa s primorskimi mesti od 13. do konca 16. stoletja, Dela SAZU, sv. 15, Ljubljana 1965; P. Blaznik, Trgovske zveze Škofje Loke z Reko v luči notarske knjige Antona de Renno de Mutina (1436—1461), Loški razgledi, sv. VIII, 1961, 75—82.

⁷⁶ I. K. Tkalčić, O staroj zagrebačkoj trgovini, Rad JAZU, sv. 176, 1909, 177—238, sv. 178, 1909, 87—114; Z. Herkov, Povijest zagrebačke trgovine, Građa za ekonomsku povijest Hrvatske, sv. 21, Zagreb 1987.

⁷⁷ M. K. Ivanović, Prilozi za istoriju carina u srednjovjekovnoj srpskoj državi, Spomenik SAN, knj. XCVII, Beograd 1948; D. Kovačević, Razvoj i organizacija carina u srednjovjekovnoj Bosni, GID BiH, sv. VI, 1954, 229—248.

⁷⁸ N. Gulan, Cursus publicus — rimska državna institucija za prenos službene korespondencije i lica u službi države, PTT Arhiv, sv. 9, 1963, 39—88.

⁷⁹ V. Sokol, Kurirski saobraćaj preko Balkana u XVI. vijeku, PTT Arhiv, sv. 5, 1960, 43—65; O turskim carskim lakajima, PTT Arhiv, sv. 5, 1960, 93—97; Kurirska služba Dubrovačke Republike, PTT Arhiv, sv. 12, 1966, 13—64.

sanih spomenika o poštanskim vezama između Rijeke i unutrašnjo-austrijskih zemalja.⁸⁰

Poštanskom službom u Hrvatskom primorju, napose s obzirom na propise urbara i gradskih statuta bavi se A. Herljević, dok je poštanska služba srednjovjekovnih slavonsko-srijemskih županija predmet rada N. Gulana.⁸¹

Organizacija poštanske službe između vlasteoskih posjeda, gradova, varoši i utvrda Hrvatskog zagorja i Zagreba predmet je više upotrebljivih priloga. Tako Lj. Pleša prati organizaciju lokalne poštanske službe od rimske ustanove »cursus publicus« do načina prijenosa pošte slanjem kraljevskih kurira i vlasteoskih glasonoša u različitim razdobljima srednjovjekovne povijesti, dok V. Sokol ukazuje na aspekt državne organizacije poštohoda u vojne svrhe u vrijeme turskih prodora u XVI stoljeću.⁸²

Putovanja vladara, diplomatskih predstavnika, svečanih poslanstava, hodočasnika i drugih putnika predmet su interesa domaće historiografije već više od jednog stoljeća. Tako J. Tadić prikazuje promet putnika kopnenim prometnicama između Dubrovnika i unutrašnjosti Balkana, dok se državnim mjerama i kretanjima diplomata na putnim pravcima prema Dubrovniku bavi B. Krizman.⁸³

Zasnivajući se na djelomičnom objavljivanju, prepričavanju, te kritičkom vrednovanju i komentiranju putopisnih izvještaja ili dnevnika, brojni prilozi P. Matkovića, te radovi R. Samardžića i M. Šamića mogli bi se uvrstiti u izvore o putovanjima poslanstava po Balkanskom poluotoku. Kako se, međutim, autori ne zadržavaju samo na objavljivanju izvora već svojim opsežnim bilješkama i usporednim analizama pridonose, kako razjašnjavaju, tako i nadopunjavanju izvora, ove smo radove uključili u ovaj pregled ocjenjujući ih kao doprinos proučavanju svakodnevnih događaja na cestovnim komunikacijama naših srednjovjekovnih zemalja.⁸⁴

Vojno-osvajački pohodi, bitke i sukobi i drugi aspekti srednjovjekovne povijesti ratovanja u našim zemljama predmet su više radova iz kojih crpimo dopune o uloji srednjovjekovnih prometnica u njima. Tako se M. Deanović i S. Runciman bave križarskim pohodom Rajmunda IV Tuluškog 1096. godine prometnicama od istarske do albanske obale, dok davni rad G. Stra-

⁸⁰ V. Sokol, Razvitak poštanske mreže u Hrvatskom primorju od XVI. do početka XIX. stoljeća, na ist. mj., sv. 17, 1971—72, 61—112; Usporedi i rad istog autora: Ivan Vajkard Valvasor — prvi kroničar i historičar pošta kod nas, na ist. mj., sv. 2, 1958, 7—32.

⁸¹ A. Herljević, Razvoj poštanske službe s osvrtom na poštu u Rijeci, Vjesnik HARIp, sv. VI—VII, 1961—62, str. 203—219; isti, Poštanska službi u Rijeci, PTT Arhiv, sv. 12, 1967, 129—138; N. Gulan, Poštanske veze na teritoriji Slovenije u prošlosti, na ist. mj., sv. 21, 1978—79, 9—68; isti, Pošta, telegrafi i telefoni u istoriji Vojvodine, na ist. mj., sv. 22, 1980—81, 5—173.

⁸² Lj. Pleša, Prilog historiji pošte u Hrvatskom zagorju, Starine, sv. 54, 1969, 211—222.

⁸³ J. Tadić, Promet putnika u starom Dubrovniku, Dubrovnik 1939; B. Krizman, Diplomati i konzuli u starom Dubrovniku, Zagreb 1957.

⁸⁴ P. Matković, Putovanja po balkanskom poluotoku za srednjeg vijeka, Rad JAZU, sv. 42, Zagreb 1878, 56—195; isti, Dva talijanska putopisa po balkanskom poluotoku iz XVI vijeka, Starine, sv. 10, Zagreb 1878, 210—256; isti, Putovanja po balkanskom poluotoku, Rad JAZU, sv. 56, 1881, 141—215, sv. 62, 1882, 45—133, sv. 71, 1884, 1—60, sv. 100, 1890, 64—168, sv. 112, 1892, 154—242, sv. 124, 1895, 1—102; R. Samardžić, Beograd i Srbija u spisima francuskih suvremenika (XVI—XVIII v.), Beograd 1961; M. Samić, Francuski putnici u Bosni na pragu XIX stoljeća, Sarajevo 1966.

kosch-Grassmanna i suvremeni prilog J. A. Solda prikazuju osnovne pravce kretanja mongolske vojske i smjer bijega Bele IV iz slavonskih u hrvatske i dalmatinske oblasti.⁸⁵

Smjerovi kretanja turske vojske i osvajanje južnoslavenskih država s obzirom na ulogu cestovnih pravaca u vojnim pohodima obrađeni su u prilogu »Felix Petančić 1502. o putevima kojima valja napasti Turke« D. Kniewalda, koji komentira viđenja i prijedloge onodobnog humaniste o ugroženim prometnicama između bosanskih i hrvatskih zemalja.⁸⁶

Poseban aspekt događanja uzduž cestovnih pravaca predstavlja razmatranje načina kretanja s obzirom na svrhu putovanja i vrstu upotrebljavanog saobraćajnog sredstva. Tom problematikom sintetski se bavi samo K. N. Kostić u radu »Domaće životinje kao transportna sredstva u srpskim zemljama za turskih vremena« u kojem autor ukazuje na vezu između prirodno-geografskih uvjeta putovanja i odabira transportnih sredstava.⁸⁷

Premda su putničke postaje, konačišta, pretovarilišta robe i svratišta nezaobilazan odsječak prometnog svakodnevlja raspolažemo samo sa radom H. Hreševljakovića »Hanovi i karavansaraji u Bosni i Hercegovini«. Autor prikazuje uobičajene oblike svratišta uzduž prometnica bosansko-hercegovačkog prostora, ukazujući na njihov izgled i udobnost s obzirom na viđenja stranih putnika.⁸⁸

Poseban aspekt materijalne pozadine prometnica također predstavljaju i mostovi, skele i prijelazi rijeka, jezera ili planinskih lanaca. Premda je ova problematika obuhvaćena rezultatima arheološkog i kulturno-umjetničkog istraživanja njihova upotreba vrijednost ostaje neosporna i za naše interese. Tako Lj. Kraljević i A. Defterdarović ukazuju na postojanje mostnih prijelaza od antičkog do srednjovjekovnog razdoblja na području rječnih raskrsnica bosansko-hercegovačkih komunikacija.⁸⁹

Značajne sinteze razvoja mostogradnje u hrvatskim i bosanskim zemljama predstavljaju interdisciplinarno zasnovana djela Dž. Čelića i M. Mujezinovića, te N. Katanića i M. Gojkovića. Bazirajući pregled najznačajnijih sačuvanih mostova na rezultatima arheoloških radova, proučavanju tehnike građevinarstva i kulturno-umjetničkoj razini djela, autori pružaju faktografsko-tlocrtne podloge o porijeklu, izgledu i kontinuitetu upotrebe različitih mostova uzduž glavnih i sporednih prometnica od rimskog do srednjovjekovnog razdoblja.⁹⁰

⁸⁵ M. Deanović, Les plus anciens contacts entre la France et Raguse, *Annales de l'Institut Français de Zagreb*, sv. 24—25, 1944, 1—39; S. Runciman, *The First Crusaders' Journey across the Balcan Peninsula, Byzantion*, sv. 19, Bruxelles 1949, 207—221; G. Strakosch-Grassmann, *Der Einfall der Mongolen im Mitteleuropa 1241. und 1242*, Innsbruck 1893; J. A. Soldo, *Provala Tatara u Hrvatsku*, HZ, sv. XXI—XXII, 1968—69, 371—388.

⁸⁶ D. Kniewald, *Felix Petančić 1502. o putevima kojima valja napasti Turke*, *Vesnik Vojnog muzeja JNA*, sv. 5, 1958, br. 1, 25—58.

⁸⁷ K. N. Kostić, *Domaće životinje kao transportna sredstva u srpskim zemljama za turskih vremena*, *Glasnik Srpskog geografskog društva*, br. 3—4, god. III, Beograd 1914, 57—81.

⁸⁸ H. Hreševljaković, *Hanovi i karavansaraji u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo 1957.

⁸⁹ Lj. Kraljević, *Kozja ćuprija na Miljacki*, NS, sv. 5, 1958, 13—30; A. Defterdarović, *Pravni aspekti spasavanja starih mostova na Trebišnjici, Zepi i Drini*, NS, sv. 12, 1969, 61—92.

⁹⁰ Dž. Čelić — M. Mujezinović, *Stari mostovi u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo 1969; N. Katanić — M. Gojković, *Građa za proučavanje starih kamenih mostova i akvedukata u Hrvatskoj*, Beograd-Zagreb 1972.

Gradska i seoska ulica kao mjesto svakidašnje ljudske komunikacije i događanja u vremenu dugog trajanja poseban je predmet proučavanja metodološki interdisciplinarno zasnovanih radova. Budući da je problematika razvoja uličnog rastera zastupljena u brojnim pregledima urbanističkog razvoja pojedinih naselja, to ćemo samo poimence predstaviti autore i radove isključivo vezane za navedenu problematiku.

Uličnim rasterom srednjovjekovnog Splita bavi se G. Novak, dok I. Babić u više pojedinačnih priloga i sinteza ukazuje na cestovnu i uličnu mrežu grada Trogira i Kaštelanskog polja.⁹¹

Interdisciplinarni pristup kulturno-umjetničkoj problematici uočljiv je na primjeru proučavanja urbanizma srednjovjekovnog Dubrovnika. Brojnim priložima L. Beritića otvorena je problematika proučavanja izgleda ulice srednjovjekovnog Dubrovnika na osnovu povijesnog spominjanja u statutu, reformacijama i odlukama gradskih vijeća. Deskriptivni karakter i njegova metodološka rješenja svoj su puni nastavak dosegla radovima M. Preloga, N. Grujić i M. Planić-Lončarić usmjerenim na objavljivanje brojnih tlocrtnih i kartografskih priloga.⁹²

Stare karte i atlasi

Posebnu vrstu izvora za proučavanje rimskih i srednjovjekovnih cestovnih komunikacija kroz naše zemlje predstavljaju stare karte i atlasi. Kako se srednjovjekovna historiografija zasnivala na astrološkoj predodžbi svijeta, ostajući sve do novovjekovnog razdoblja na razini antičkih uzora, čiji se prikazi različitih zemljopisnih područja uz neznatne dopune uglavnom u cijelosti preslikavaju, to nam je upotrebna vrijednost srednjovjekovne kartografske znanosti znatno smanjena. Predstavljajući geografske pojmove i toponime krajnje pojednostavljenim, prostorno netočnim i nepotpunim prikazima, u kojima mnogo veću ulogu čini maštovitost autorskog viđenja, nego znanstvena vjerodostojnost, autori karata, atlasa i mapa najčešće nisu uvrštavali niti magistralne komunikacije, tako da mogućnost korištenja imaju samo oni izvori koji su radom suvremene kartografske znanosti kritički obrađeni.

Radom L. Jelića još je 1898. godine ukazano na mogućnost korištenja karte svijeta rimskog geografa Klaudija Ptolomeja kao najstarijeg kartografskog spomenika o rimskoj provinciji Dalmaciji.⁹³

⁹¹ G. Novak, Gradski bedemi, javne zgrade i ulice u srednjovjekovnom Splitu, SHP, III, sv. I, 1949, 103—116; isti, Povijest Splita, sv. I—II, Split 1961; I. Babić, Kulturna i umjetnička baština Trogira (u: P. Andreis, Povijest grada Trogira, sv. II, Split 1978, 101—127); isti, vidi bilješku 69; Izgled Splita u prošlosti — slike, crteži i grafike XVI—XIX stoljeća, Povremene izložbe Muzeja grada Splita, sv. 23, 1969.

⁹² L. Beritić, Tvrđava Lovrijenac, Dubrovački festival, Dubrovnik-Zagreb 1950; isti, Urbanistički razvitak Dubrovnika, Zagreb 1953; isti, Utvrđenja grada Dubrovnika, Dubrovnik 1955; M. Prelog, Dubrovački statut i izgradnja, Peristil, sv. 14—15, 1971—72, 81—94; isti, Dubrovnik, Radovi Instituta za povijest umjetnosti, sv. 1—2, 1972; N. Grujić, Dubrovnik-Pustijerna, Radovi Instituta za povijest umjetnosti, sv. 10, 7—39; M. Planić-Lončarić, Planirana izgradnja na području Dubrovačke Republike, Zagreb 1980; M. Planić-Lončarić, B. Tadić, I. Tenšek, D. Stepinac, Ston i njegovo područje danas, Radovi Instituta za povijest umjetnosti, sv. 11, 1987, 31—59.

⁹³ L. Jelić, Najstariji kartografski spomenik o rimskoj provinciji Dalmaciji, GZM, sv. X, 1898, 227—245.

Primjerenu ocjenu upotrebljivosti Ptolomejove karte pružila su tek suvremena istraživanja domaće kartografske znanosti. Služeći se rezultatima arheologije i topografije A. Cermanović-Kuzmanović utvrđuje spomenute geografske pojmove i putne pravce prilažući kartografski materijal po pojedinim odsječcima naših komunikacija u rimsko doba.⁹⁴

Drugi značajan kartografski izvor antičkog porijekla je djelo rimskog kartografa Kastorija nastalo oko 340. godine. Pored radova K. Müllera na kritičkom vrednovanju »Peutingerove tabule«, nastalih na prijelazu stoljeća danas raspoložemo upotrebljivom analizom G. Škrivanića.⁹⁵

Podacima srednjovjekovnog geografa Idrizija iz 1154. godine bavili su se T. Lewicki i S. Ljubić, te napose s obzirom na mogućnost korištenja ovog izvora za istraživanje komunikacija u našim zemljama i G. Škrivanić.⁹⁶

Takozvana »Mappamondo« fra Maura iz prve polovine XV stoljeća predmet je objavljivanja i znanstvene kritike kartografske historijske znanosti još od prošlog stoljeća. Tako je još 1859. godine P. Matković upotrebio podatke iz fra Maurove karte svijeta za istraživanje toponomastike Limske drage u Istri. Nasuprot ovom, znanstvenim postupcima zastarjelom i sadržajnim interesima ograničenom prilogu izdvajaju se suvremene kritike T. Gasparrini-Leporace i G. Škrivanića u kojima autori kritički ocjenjuju vjerodostojnost spominjanja pojedinih geografskih pojmova u našim zemljama u srednjem vijeku.⁹⁷

Sličnim metodološkim postupcima G. Škrivanić ocjenjuje i razinu upotrebljivosti karte Martina Waldsemüllera iz 1513. godine.⁹⁸

Renesansom Ptolomejeve geografije u drugoj polovini XV i početkom XVI stoljeća bavi se M. Nikolić. Predstavljajući najznačajnija izdanja Ptolomejeve karte u kartografskim školama srednjovjekovne Italije i Njemačke, autor ukazuje na upotrebnu vrijednost atlasa na kojima su prikazani i dijelovi naših zemalja.⁹⁹

Nasuprot zadovoljavajućoj obrađenosti objavljivanja i kritičkih analiza pojedinačnih antičkih i srednjovjekovnih karata, sinteze razvoja prometa i komunikacija na našem tlu na osnovu mogućnosti korištenja rezultata starih karata i atlasa, krajnje su rijetkom pojavom u domaćoj kartografskoj i historijskoj znanosti. Stoga, pored rada M. Gašparovića »Bosna i Hercegovina na geografskim kartama od prvih početaka do kraja XIX stoljeća« za pod-

⁹⁴ A. Cermanović-Kuzmanović, Jugoslavenske zemlje na Ptolomejevoj karti, *Monumenta cartographica Jugoslaviae*, sv. I, Pos. izd. Hist. inst. 17, 1974, 11—30.

⁹⁵ K. Müller, *Weltkarte des Castorius*, genannt die Peutingerische Tafel, Regensburg 1888; isti, *Itineraria Romana, Römische Reichswege an Hand der Tabule Peutingeriana*, 1916; G. Škrivanić, Jugoslavenske zemlje prema Peutingerovoj karti, *Monumenta geographica*, nav. dj., I, 33—58.

⁹⁶ T. Lewicki, *Polska i kraje sasiednie w swietle »Ksiegi Rogera«*, geografa arabskiego z XII w. Al Idrisego, sv. I, Krakow 1945, sv. II, Warszawa 1954; S. Ljubić, M. Amari et C. Schiaparelli, *L'Italia nei libro del re Ruggero*, compilato de Idrisi, *Testo arabo pubblicato con versione da M. Amari e Schiaparelli*, anno 1880, *Rad JAZU*, sv. 85, str. 229—240; G. Škrivanić, Idrisijsvi podaci o jugoslavenskim zemljama (1154), u: *Monumenta cartographica*, nav. dj., II, 1979, 11—23.

⁹⁷ P. Matković, *Topographische Karte des Gebietes St. Michael de Lemmo in Istrien*, Mitt. der Geogr. Gesellschaft in Wien, Wien 1859; T. Gasparini Laporace, *Fra Mauro, Il Mappamondo*, Venezia 1954; G. Škrivanić, *Fra Mauro — Il Mappamondo*, *Istorijski časopis*, sv. XII—XIII, 1962—63, 157—166.

⁹⁸ G. Škrivanić, *Tabula moderna Bossinae, Serviae, Graeciae et Sclavoniae*, *Istorijski časopis*, sv. XIX, 1972, 54—65.

⁹⁹ M. Nikolić, *Renesansa Ptolomejeve geografije*, u: *Monumenta cartographica*, nav. dj., II, 67—95.

ručje hrvatskih zemalja raspolažemo sa svega nekoliko priloga M. Markovića. Uključujući u razmatranje razvoja komunikacija na tlu sjeverne Hrvatske većinu prije spomenutih kartografskih izvora, autor kao jedinu mogućnost njihova korištenja u svrhu predstavljanja glavnih komunikacija pretpostavlja iskoristivost prikaza gradskih naselja kao nužnih dijelova srednjovjekovne cestovne mreže.¹⁰⁰

Zaključujući naposljetku prikaz izvora i historiografije o cestama i putevima u srednjovjekovnim hrvatskim zemljama i Bosni možemo primijetiti da ne postoji cjelovit rad koji bi obrađivao spomenutu problematiku. Nasuprot tome, radovi o pojedinim aspektima ovog pitanja brojni su i raznovrsni, te predstavljaju potrebnu predradnju za izradu zaokružene monografije.

R i a s s u n t o

ORIGINI E PUBBLICAZIONI SULLA STORIA DELLE STRADE E DELLE VIE DI COMUNICAZIONE PROTESE SULLE TERRE CROATE NEL MEDIOEVO

Lovorka Čoralić

Nella prima parte dell'opera l'autore prende in considerazione le possibilità di uso delle fonti e dei risultati conseguiti nelle altre ricerche scientifiche in merito, che potrebbero facilitare lo studio sulle strade e sulle vie transitabili nel Medioevo, sulle terre croate e nella Bosnia. Le fonti da lui ritenute rilevanti sono i documenti con correzioni fatte su tracciati precedentemente eseguite, le segnalazioni del catasto, gli atti giuridici, le norme, gli itinerari i libri di viaggio ecc. Cita il contributo apportato dall'archeologia, dalla topografia dalle altre scienze che si occupano dello studio della storia delle vie transitabili.

La seconda parte è dedicata all'analisi dei risultati storiografici. L'autore prende in considerazione i lavori che si occupano esclusivamente dello sviluppo del commercio del retroterra e delle vie di transito legate ad esso, nonché le pubblicazioni concernenti la problematica storico topografica di singole regioni in base ai quali vengono fissate le reti stradali di singole regioni minori. Presta particolare attenzione ai lavori riferentesi alla storia delle comunicazioni postali, del commercio, della dogana, dei vari viaggi intrapresi dagli inviati e dai personaggi di rilievo; alla storia delle attività militari, storia degli stabilimenti alberghieri, dei ponti e degli ambienti di sosta.

Nella terza parte l'autore mette in rilievo l'apporto della storia, della cartografia contemporanea nella classificazione critica delle carte geografiche medievali e degli atlanti che registrano i nostri territori.

¹⁰⁰ M. Gašparović, Bosna i Hercegovina na geografskim kartama od prvih početaka do kraja XIX vijeka, Sarajevo 1970; M. Marković, Neke bitnije značajke predočavanja gradova SR Hrvatske na starijim geografskim kartama i planovima, u: Centralna naselja i gradovi SR Hrvatske, Zagreb 1976, 137—162; isti, Razvoj prometa i prometnica na području sjeverne Hrvatske kroz studij starijih i novijih geografskih karata, Acta historico-oconomica, sv. 5, 1978, 89—103.

UDK 949.713

ISSN 0351-2142

FILOZOFSKI FAKULTET ZAGREB - HUMANISTIČKE I DRUŠTVENE ZNANOSTI

ZAVOD ZA HRVATSKU POVIJEST
INSTITUTE OF CROATIAN HISTORY
ИНСТИТУТ ХОРВАТСКОЙ ИСТОРИИ

RADOVI

VOL. 24

ZAGREB

1991.

FILOZOFSKI FAKULTET ZAGREB - HUMANISTIČKE I DRUŠTVENE ZNANOSTI

Izdavač: ZAVOD ZA HRVATSKU POVIJEST

UREDNIČKI ODBOR

Branka BOBAN, Zagreb, Mirjana GROSS, Zagreb, Josip LUČIĆ, Zagreb, Marijan MATICKA, Zagreb, Ivan OČAK, Zagreb, Tomislav RAUKAR, Zagreb, Petar STRČIĆ, Zagreb

GLAVNI I ODGOVORNI UREDNIK

Josip LUČIĆ, Zagreb

Adresa uredništva: Filozofski fakultet Zagreb — Humanističke i društvene znanosti, Zagreb, Krčka ul.1

Časopis izlazi jednom godišnje

Izdavanje časopisa sufinancira Ministarstvo znanosti, tehnologije i informatike.

Rješenjem Republičkog komiteta za prosvjetu, kulturu, fizičku i tehničku kulturu R Hrvatske br. 6859 1 od 5. X. 1982. časopis »Radovi« oslobođen je plaćanja poreza na promet proizvoda.

Časopis je registriran u Republičkom komitetu za informacije R Hrvatske pod br. UP-547 2 — 84 — 1984.

R A D O V I 24

Za izdavača
dr. Nikši Stančić

Tehnički urednik
Franjo Čuješ

SURADNICI U OVOM BROJU

BOBAN mr. BRANKA, Zavod za hrvatsku povijest Zagreb
BUDAK dr. NEVEN, Filozofski fakultet Zagreb
ČORALIĆ LOVORKA, prof. Demonjina 9 Zagreb
GOLDSTEIN dr. IVO, Filozofski fakultet Zagreb
GRGIN BORISLAV, Filozofski fakultet Zagreb
HRABAK dr. BOGUMIL, Filozofski fakultet Novi Sad
JURIŠIĆ mr. IVAN, Zavod za hrvatsku povijest Zagreb
KEMBEROVIĆ HUSNIJA, prof. Sarajevo
KARAMAN dr. IGOR, Zavod za hrvatsku povijest Zagreb
KOLAR DIMITRIJEVIĆ dr. MIRA, Filozofski fakultet Zagreb
KOSTELAC ANA, student Filozofski fakultet Zagreb
KRIŽAK TIMUR, student Filozofski fakultet Zagreb
LABAŠ RENATA, student Filozofski fakultet Zagreb
LEČEK SUZANA, Zavod za hrvatsku povijest Zagreb
MIROŠEVIĆ dr. FRANKO, Školska knjiga, Zagreb
OČAK dr. IVAN, Kroflinova 38 Zagreb
PAVLIČEVIĆ dr. DRAGUTIN, Zavod za hrvatsku povijest Zagreb
POLIĆ BOBIĆ dr. MIRJANA, Filozofski fakultet Zagreb
PRLENDER mr. IVICA, Filozofski fakultet Zagreb
STRČIĆ dr. PETAR, Arhiv JAZU Zagreb